

פרק ב'

1. אין דורשין בעריות בשלשה, אבל דורשין בשנים, ולא במעשה בראשית בשנים, אבל דורשין ביחיד, ולא במרכבה ביחיד, אלא אם כן היה חכם מבין מדעתו. מעשה ברבן יוחנן בן זכיי שהיה רכוב על החמור, והיה ר' לעזר בן ערך מחמיר אחריו, אמ' לו, ר', שנה לי פרק אחד במעשה מרכבה, אמ' לו לא כך אמרתי לך מתחילה שאין שונין במרכבה ביחיד, אלא אם כן היה חכם מבין מדעתו, אמ' לו מעתה ארצה לפניך, אמ' לו אמור. פתח ר' לעזר בן ערך ודרש במעשה מרכבה, ירד רבן יוחנן בן זכיי מן החמור, ונתעטף בטליתו, וישבו שניהם על גבי האבן תחת הזית, והרצה לפניו, עמד ונשקו על ראשו, ואמ' ברוך ה' אלהי ישראל אשר נתן בן לאברהם אבינו שיודע להבין ולדרוש בכבוד אביו שבשמים, יש נאה דורש ואין מקיים, נאה מקיים ואין נאה דורש, לעזר בן ערך נאה דורש ונאה מקיים, אשריך, אברהם אבינו, שאלעזר בן ערך יצא מחלצין, שיודע להבין ולדרוש לכבוד אביו שבשמים. 2. ר' יוסה בן יהודה או', ר' יהושע הרצה לפני רבן יוחנן בן זכיי, ר' עקיבא הרצה לפני ר' יהושע, חגיגה בן

1 אין דורשין וכו'. משכ' כפ"ג. 2 מעשה וכו'. מכלתא דרשב"י ריש משפטים, עמ' 158; ירוס' פ"ג ס"א, ע"ז ע"א; צצלי י"ד ז'. 3 ר' יוסה וכו'. צצלי סכ"ל. ועיין ירוס' סכ"ל, ע"ז ע"ג.

1 בשלשה | א לשלשה. בשנים | א לשנים. 2 בשנים | א לשנים. ביחיד (ב"ש) | א ליחיד. כן | ל ח'. 3-4 ברבן... אחריו | א בר' אלעזר בן ערך שהיה מחמיר אחר רבן יוחנן בן זכאי. 5 זכיי | ד ל זכאי. רכוב | ל רוכב. 6 ר' (ב"ש) | ד רבי. לעזר | ד ל אלעזר. מחמיר | ד ל מחמיר. שנה | א דרוש. לי | ד ח'. במעשה | ל ממעשה. 7 לך | ל ח'. מתחילה | ד ל מתחילה. א ח'. שאין | א ל אין. שונין | א דורשין. במרכבה | ד במרכבה. ביחיד | א ליחיד. 8 מעתה | ד מעת' א תן לי רשות נואל | נתחמק המוסגר בנקודות. ארצה | א וארצה. אמ' | ד אמר. 9-7 אמ'... מרכבה | א ח'. 10 פתח... מרכבה | ל ח'. ר' | ר' לעזר | ד רבי אלעזר. ירד | א ל [מיד] ירד. 11 זכיי | ד א ל זכאי. מן | ל מעל. החמור | ד החמור. נתעטף בטליתו | א נתעטפו. שניהם | ד שניה. האבן | ד א אבן. הוית | כ"ה א ל. ד הוית ב האבן. 12 והרצה | א והירצה. עמד | א ועמד ל [מיד] עמד. על ראשו | ד ח'. ואמ' | ד ל ואמר. ישראל | א ישראל. אשר נתן | א ל שנתן. 13 לאברהם | ד לאברהם. להבין ולדרוש | א ל לדרוש ולהבין. אביו | א אביו. שבשמים | ד שבשמים. 14 נאה | ד ל נאה. ואיו' | ד ואי'. לעזר | ד ל אלעזר. 15 א ואלעזר. להבין ולדרוש | א ל לדרוש ולהבין. לכבוד | ד א ל בכבוד. אביו | א אביו. ר' (ב"ש) | ד רבי. יוסה בן | ד א ל יוסי בר'. או' | ד אומר א אומ'. 16 הרצה (ב"ש) | א הירצה. זכיי | ד א ל זכאי. ר' (ב"ש) | ד רבי. הרצה | ד ח'. חגיגה | ד א חגיגה ל חגיגה.

¹⁵ כינאי הרצה לפני ר' עקיבא. 3. ארבעה נכנסו לפרדס, בן עזי ובן זומא אחר ור' עקיבא. אחד הציץ ומת, אחד הציץ ונפגע, אחד הציץ וקיצץ בנטיעות, ואחד עלה בשלום וירד בשלום. בן עזי הציץ ומת, עליו הכת' או' יקר בעיני ה' המותה לחסידיו, בן זומא הציץ ונפגע, עליו הכת' או' דבש מצאת אכול דייך וגו', אלישע הציץ וקיצץ בנטיעות, עליו הכת' אומ' אל תתן את פיך לחטיא את בשריך וגו'. 4. ר' עקיבא עלה בשלום וירד בשלום, עליו הכת' או' משכני אחריך נרוצה וגו'. 5. משל למה הדבר דומה, לפרדס של מלך ועלייה בנויה על גביו, מה עליו על אדם, להציץ, ובלבד שלא יזין את עיניו ממנו. ועוד משלו משל למה הדבר דומה, לאיסתרטא העוברת בין שני דרכים, אחד של אור ואחד של שלג, הטה לכן נכוה באור, הטה לכן נכוה בשלג, מה עליו על אדם, להלך באמצע, ובלבד שלא יהא נוטה לא לכן ולא לכן. 6. מעשה בר' יהושע שהיה מהלך באסתרטא, והיה בן זומא בא כנגדו, הגיע אצלו ולא נתן לו שלום, אמ' לו מאין לאין, בן זומא,

¹⁵ ארבעה וכו'. ירוש' וצבלי סכ"ל. ¹⁶ יקר וכו'. תהלים קנ"ז, ט"ו. ¹⁷ דצט וכו'. מושלי כ"ה, ט"ז. ¹⁸ אל תתן וכו'. קהלת ה', ה'. ¹⁹ משכני וכו'. שם"ט א', ד'. ²⁰ לפרדס של מלך וכו'. ירוש' פ"ג ס"א (קרוז לקומה), ע"ז קע"ג. ²¹ לאיסתרטא וכו'. ירוש' פ"ג ס"א, ע"ז ע"א. ²² מעשה וכו'. ירוש' סכ"ל, ע"ז קע"א; צבלי ט"ו א'; צ"ר פ"ג, ד', ע"ז 17.

¹⁵ כינאי | ד א ל חכנאי. הרצה | א הרצה. ל ח'. ר' | ד רבי. ¹⁶⁻¹⁸ 16-18 בן . . . עקיבא | ל ח'. עזי | ד א עזאי. ¹⁷⁻¹⁸ 17-18 אחד. . . בשלום | א ח'. ¹⁹ וקיצץ | ל וקיצץ. ¹⁷ ואחד | ל אחד. עזי | ד א עזאי. ל זומא. הכת' | ד א הכתוב ל הכת'. ¹⁸ או' | ד א ל אומ'. זומא | ל עזאי. ¹⁹ הכת' | ד הכתוב ל הכת'. או' | ד א ל אומ'. מצאת | ד מצו'. וגו' | ל פן חשבענו והקאמו. א ח'. אלישע | א אחר. וקיצץ | ל וקיצץ. ²⁰ בנטיעות | א [את] הנטיעות. הכת' | ד הכתוב א הכת'. אוס' | ד אומר. ²¹ בשריך | ד א פ בשרך. וגו' | א ל ח'. ר' | ד רבי. עקיבא | ד א ל עקיבא. עלה | א נכנס. וירד | א ויצא. הכת' | א הכתוב. או' | ד א אומ'. ²² משל וכו' | בא באה כאן ה', ואח"כ ה". משל | ד א ל [משלו] (א מושלו) משל. הדבר | ד הדב'. ²³ ועלייה | ל ועליה. בנויה | ד בנוייה. להציץ | א [אלא] להציץ. ²⁴ זין | ד זח ל זון. את | א ל ח'. ועוד משלו | א דבר אחר מושלו. לאיסתרטא | ד לאיסתרטא א לאיסתרטא. ²⁵ דרכים | ד דרכי'. אחד | ל אחת. ואחד | ל ואחת. של | א שלג (נמשקה הגימ'ל). הטה | א היטה. לכן | ד א ל לכאן. נכוה | כ"ה ל. ד נכוה א ותיכוה ב נכוה. הטה | ד היט' א היטה. ²⁶ לכן | ד א ל לכאן. נכוה | כ"ה ד. א ותיכוה ב נכוה. ל ח'. בשלג | ד משלג. מה עליו | א מעלין ל עליו (ובין השורות: מה). על | ד א ל. ב של. ארס | ד אד'. ובלבד שלא | א ל ולא. נוטה | ל מטה. ²⁷ לא | א ח'. לכן | ד א ל לכאן. ולא | א ח'. לכן | ד ל לכאן א ולכאן. באסתרטא | א באיסתרטא ל בדרך. והיה בן | א ובן. ²⁸ בא כנגדו | כ"ה ד א ל. ב ח'. הגיע | ד הגי'. ולא . . . זומא | ל ח'. נתן לו שלום | א שאל בשלום. אמ' | ד א אמר. לאין | א ולאין.

²³ על גביו. כלומר, על גבי הפרדס, כדי לשמור עליו.

אמ' לו צופה הייתי במעשה בראשית, ואין בין מים העליונים למים התחתונים
 30 אפילו טפח, שני' ורוח אלים מרחפת על פני המים ואומ',
 כנשר יעיר קנו וגו', מה נשר זה טס על קנו נוגע ואינו נוגע, כך אין בין
 מים העליונים למים התחתונים אפי' טפח. אמ' להם ר' יהושע לתלמידיו,
 כבר בן זומא מבחוץ. לא היו ימים מועטים עד שנסתלק בן זומא. 7. כל
 המסתכל בארבעה דברים ראיתי לו כאילו לא בא לעולם, מה למעלה,
 35 מה למטה, מה לפני, מה לאחור. יכול קודם למעשה בראשית, ת"ל למן
 היום אשר ברא אלים אדם על הארץ, יכול עד שלא נבראו
 סדרי תקופות, ת"ל ולמקצה השמים ועד קצה השמים, מה
 ת"ל למן היום אשר ברא אלים אדם על הארץ, מן
 היום אשר ברא אלים אדם על הארץ אתה דורש, ואי אתה דורש מה
 40 למעלה, ומה למטה, מה היה, ומה עתיד להיות. 8. מימיהן לא נחלקו
 אלא על הסמיכה. חמשה זוגות הן, שלשה מזוגות הראשונים שאמרו שלא

30 ורוח וכו'. נחשית א', צ'. 31 כנשר וכו'. דברים ל"ב, י"א. 34 הוסיף וכו'.
 מנש' פ"צ ח"א. 35 יכול קודם וכו'. ירוש' פ"צ ה"א, ע"ז ע"ב; צצלי י"א צ'. ועיין צמדכס
 תכאס הול' הרד"ל הופמן, קוף עמ' 110, וצ"ר פ"א, י' עמ' 8. 36—38 למן היום וכו'.
 דברים ד', ל"ב. 37 ולמקצה וכו'. דברים טס. 40 מימיהן וכו'. ירוש' פ"צ רה"ב, ע"ז ע"ב.
 41 טלטה וכו'. צצלי נ"ז צ'. ועיין צמדכס' פ"צ ח"ב.

29 צופה | א מסתכל. במעשה | ד במעש'. 30 אפילו | כ"ה ד א. ל אפי' ב אלא. אלים | ד אלהי'
 א ל אלהים. המים | א המ'. ואומ' | ד ואומר. 31 קנו, | א קינו. וגו' | ד ונוטר א ל על נחליו
 ירחף. זה | ל ח'. קנו, | ד א נבין קינו. 32 אפי' | ד א אפילו. אפי' | ד אפי' א (באותה שעה)
 א'. להם | א ל להן. ר' | ד רבי. 33 לא | ל ולא. 34 ראיתי | ד ראיתי א ל ראוי. כאילו |
 ד כאלו ל שלא. 35 מה, | א ומה. לפני | א ל היה. מה, | ד א ל ומה. לאחור | א ל עתיד
 להיות. יכול | א יכול | נשאל אדם. למעשה בראשית | א ל שיברא העולם. ת"ל | ד תלמוד
 לומ' א תלם' לומ'. 36—38 למן... הארץ | א ל כי שאל נא לימים ראשונים. 36 אלים |
 ד אלהים. יכול | א יכול | נשאל. 37—38 עד... תקופות | א ל קודם למעשה בראשית. 37 ת"ל |
 ד תלמוד לומר א תלם' לומ'. ולמקצה | א למקצה. ועד | ד עד. השמים | א השם'. 38—39 מה...
 הארץ | ל ח'. 38 ת"ל | ד תלמוד לומר א תלם' לומ'. היום | ד הו'. אלים | ד א אלהים.
 מן | א למן. 39 אלים | ד א ל אלהים. על הארץ | ל ח'. דורש (כ"פ) | א שואל. 40 ומה |
 ד מה. מימיהן | א ל מימיהם. 41 אלא | א ח'. חמשה | ל חמש. הראשונים | ד הראשון.

34 ראיתי. ראוי. מה למעלה וכו'. מה למעלה מן השמים, ומה למטה מן התהום. 35 מה
 לפני וכו'. מפורש להלן, שו' 40. יכול קודם וכו'. כדכתיב באותו פסוק (דברים ד', ל"ב): כי
 שאל נא לימים ראשונים. 37 סדרי תקופות וכו'. כלומר, מעשה בראשית במשמעותו המצומצמת,
 לפני שנבראו השמים, השמש והלבנה, שמיכן אנו למדים סדרי תקופות. 38 אדם על וכו'. והרי אמרנו
 שאינך שואל אלא לפני שנבראו סדרי תקופות, ומיכן שאתה שואל אחרי שנבראו, אע"פ שעדיין לא
 נברא האדם. 39 אתה דורש וכו'. כלומר, אתה דורש דורש וקולך הולך, כמפורש בירושלמי, אבל
 מים שנבראו השמים והמולות ולפני שנברא האדם אין אתה דורש אלא שואל וחוקר נרדא. 40 מה
 היה וכו'. הוסיפתא מפרשת, מה לפני ומה לאחור שבמשנתנו פ"ב מ"א (לעיל, שו' 35). 41 חמשה
 זוגות וכו'. כלומר נמנו במשנתנו פ"ב מ"ב, ובמשנתנו צריך לשנות את הלל לפני שמאי. ועיין בבה"א.

56-57. הלכות שבת חגיגות ומעילות כהררין תלוין בסערה מקרא מועט והלכות מרובות וכו'. וכ"ה בד. אבל בכ"ע ובכ"ל: מקרא מועט (כ"ל: ממועט) והלכות מרובות כהררים וכו'. וכן היתה הגירסא לפני בעלי התוספות, עיין להלן. ובמשנתנו: הלכות שבת חגיגות ומעילות הרי הם כהררים התלוין בשערה שהן מקרא מועט וכו'. ולפי גירסא זו ברור שמקרא מועט דבוק להלכות שבת וכו'. אבל ברוב נוסחאות המשנה ובראשונים חסרה המלה "שהן" (עיין דק"ס, עמ' 27, הערה ה'), ואינה בשום נוסח של משניות מטיפוס א"י¹⁷ ובתוספות י' ב' ד"ה מעילות: ונראה לה"ר אלחנן לפרש דמילתא באפי נפשה היא (כלומר, מקרא מועט ואילך היא הלכה אחרת, ואינה דבוקה להלכות שבת וכו'), מקרא מועט, וקאי לאהלות ויש בהן מקרא מועט אבל ההלכות מרובות (עיין בבלי י"א א'). ובכמה ספרים יש ריוח בין מקרא מועט אדלעיל, א"כ משמע דמילתא באפי נפשה היא, אך בתוספתא תנא מקרא מועט והלכות מרובות כהררין התלוין בשערה¹⁸ ואין להם על מה שיסמוכו, מכאן היה אומר ר' יהושע צבחר בצבחר, ר"ל מקרא מועט (צבחר-מועט) ותולה ברזו מועט דמשמע כדפירש רש"י וכו'. ועיין מ"ש לעיל סוף עירובין ד"ה הלכות שבת בשם ר"י אבן שועיב ור"ש צרצא.

58. צבתא בצבתא מתעבדא וכו'. עיין בגירסת התוספות שהעתקנו לעיל, ועיין מ"ש לעיל סוף עירובין בפירוש הברייתות עד סוף הפרק.
61-62. שמונה מוקצעי תורה גופי הלכות. עיין מ"ש ע"ז לעיל סוף עירובין ד"ה ולעצם.

פ"ב

1. אין דורשין בעריות בשלשה אבל דורשין בשנים. וכ"ה בד ובכ"ל. וכן במשנתנו רפ"ב: אין דורשין בעריות בשלשה. אבל בכ"ע: לשלשה וכו' לשנים. והוא תיקון ע"פ הבבלי י"א ב', ואין צורך, ואף בבבלי לא כיוונו לתקן את המשנה אלא לפרשה שהשלשה הם מחוץ לדורשן. ועיין ר"מ סכ"ב מה' איסורי ביאה הי"ז. והוסיפו כאן "אבל דורשין בשנים" שלא נטעה לסבור שדורשים ביותר משלשה, כדי לברר את ההלכה. ועיין היטב בפ"י סי' יצירה לר"י ברצלוני, עמ' 268, ולהלן שר' 2.
ופירשו בבבלי שם שעריות פירושן סיתרי עריות. ופירש"י: שאינן מפורשות, כגון בתו מאנוסתו ואם חמיו וכו', דנפקי מדרשא. ופירשו שם הטעם שאם דורשין לשלשה, שמא ישא ויתן אחד עם הרב השנים ישאו ויתנו ביניהן לבין עצמן, ומתוך שנפשו של אדם מחמדת לא יקשיבו לדברי הרב כל צורכן, ויתירו את האסור. ובאוצר הכבוד לר' טודרוס אבולעפיא פירש שאף כאן הכוונה לסתרי עולם מתחילת בניינו (עולם חסד יבנה, תהלים פ"ט, ג'), וכמו שאמרו קין נשא אחותו וכו', עיין ירושלמי יבמות פ"א ה"א, י"א ע"ד, ומקבילה בסנהדרין ובבלי סנהדרין ג"ה ב' ובכ"מ במדרשות. ועיין בחידושי אגדות למהרש"א, וכנראה שהספר הישן שהזכיר שם הוא אוצר הכבוד הנ"ל.¹

¹⁷ משנה שבירושלמי, הוצ' לו, קויפמן, פרמה, משניות על קלף סדר מועד שבביה"מ כאן, משניות כ"י עם פיה"מ להר"מ.

¹⁸ וטרטו בגירסת כ"ע וכלל כאן ולעיל סוף עירובין. אבל בכ"ז ובד אף שם הסדר הוא כבמשנתנו, עיין מש"ש.

¹ ועיין בהשלמות הוספות של הר"ח אלבק למשניות סדר מועד, עמ' 511, ובספרות שציין תיאודור 'בב"ר, עמ' 18.

ברם בירושלמי פ"ב ה"א, ע"ז ע"א: אין דורשין בעריות בשלשה כו'. ר' בא בשם רב יהודה דר' עקיבה היא, ברם כר' ישמעאל, דר' ישמעאל תני אוהרות. לעובדה? מן דר' אמי יתיב מתני אוהרה לשוכב אוהרה לנשכב, הדא אמרה הלכה כר' ישמעאל. ובפ"י ר"ח י"א ב': סתרי עריות כגון העראה ונשיקה (עיין בבלי יבמות כ"ה ב' ומקבילות, ירושלמי שם פ"ו ה"א וסה"ב, ז' ע"ב) ואזהרה ועונש לדבר (צ"ל: לזכר, כמו שתקנו בגליין) הנשכב, כמה שנים יהיה ויתחייב השוכב עמו. ורבינו פירש ע"פ הירושלמי, וצירף לו את דברי הבבלי בשיטת ר' ישמעאל, כדרכו בכ"מ. וכן בירושלמי סנהדרין פ"ו ה"ט, כ"ח ע"א: ואיש אשר ישכב את זכר משכבי אשה וכו', עד כדון לשוכב לנשכב מניין וכו' כר' ישמעאל לא יהיה קדש וכו' כרת לנשכב כר' ישמעאל מניין וכו', שניהם בסקילה, שניהם באזהרה, שניהם בהכרת וכו' תני הזכור לא עשה בו את הקטן כגדול וכו'. ועיין גם בבבלי שם ג"ד סע"א ואילך. ובירושלמי יבמות פ"ו ה"ב, ז' ע"ב: עד כדון כר' עקיבה כר' ישמעאל? תני ר' ישמעאל נאמר כאן לקיחה וכו' נעשה בה את המערה כגומר. ולענין הערייה בזכר, עיין ירושלמי כתובות פ"א סה"ג, כ"ה ע"ב, קידושין פ"א ה"א, ג"ח ע"ג, בבלי יבמות ג"ד ב', סנהדרין ג"ה א'. ומתוך דברי הר"ח משמע שפירש ע"פ הירושלמי כאן שסיתרי עריות הם כולם לענין משכב וכו'. ועיין מ"ש מהרי"ן אפשטין במבואות לספרות התנאים, עמ' 640.

1-3. ולא במעשה בראשית בשנים, אבל דורשין ביחיד, ולא במרכבה ביחיד אלא אם כן היה חכם מבין מדעתו. וכ"ה במשנתנו, ולא נוסף כאן אלא „אבל דורשין ביחיד“, דוגמת הרישא, עיין מ"ש. ובכ"ע: לשנים וכו', ליחיד וכו', ליחיד וכו', והוא תיקון ע"פ הבבלי י"א ב', עיין מ"ש לעיל ד"ה אין דורשין. ואשר לטיב מעשה בראשית ומרכבה, עיין בפיה"מ להר"מ כאן ובחיבורו פ"ד מה דעות ה"י וה"א. ועיין אוה"ג, עמ' 11 ואילך, ומ"ש להלן.

ובירושלמי רפ"ב, ע"ז ע"ב: ולא במעשה בראשית בשנים. ר' בא בשם רב יהודה דר' עקיבה היא, ברם כר' ישמעאל דורשין. לעובדה? מן מה דר' יהודה בר פזי יתיב דרש בתחילה היה העולם מים במים, הדא אמרה הלכה כר' ישמעאל (עיין מ"ש לעיל ד"ה ברם) וכו'. ולא במרכבה ביחיד, עוד היא כר' עקיבה? דברי הכל היא, כדי שיהא אדם יודע לחוס על כבוד קונו. והוא „כבוד קונו“ הוא מעשה מרכבה, עיין להלן, שו" 10, ד"ה שידוע ומ"ש, ועיין בבלי י"ג א' עד היכן מעשה מרכבה.

3. מעשה ברבן יוחנן בן זכאי וכו'. מכילתא דרשב"י ריש משפטים, עמ' 158, ירושלמי פ"ב ה"א, ע"ז ע"א, בבלי י"ד ב'. ובכ"י ובראשונים שם: שיצא מירושלים והיה רוכב וכו'.

5. במרכבה ביחיד. אף כאן בכ"ע: ליחיד, עיין מ"ש לעיל.

7-8. פתח ר' לעזר בן ערך ודרש במעשה מרכבה ירד רבן יוחנן בן זכאי מן החמור וכו'. וכן בירושלמי הנ"ל: כיון שפתח ר' לעזר בן ערך במעשה המרכבה ירד לו וכו'. ובכ"ל כאן ובבבלי הנ"ל: אמר לו אמור. מיד ירד וכו', וכע"ז בכ"ע: תן לי רשות וארצה לפניה. מיד ירד וכו', כלומר לפני שפתח לדרוש. ובמכילתא דרשב"י הנ"ל: היה ר' אלעזר בן ערך דורש עד שהייתה אש מלהטת מכל סביביו, כיון שראה רבן יוחנן בן זכאי שהייתה האש מלהטת מכל סביביו ירד מן

י כלומר, מותר לנהוג כן הלכה למעשה, עיין מ"ש בירושלמי כפשוטו, עמ' 100.
 י ועיין מ"ש גרשם שלום בספרו העדול Major Trends in Jewish Mysticism פ"ב עיוודק
 (1954), עמ' 48 ואילך.

החמוד וכו'. ומעשה האש לא נזכר בתוספתא, אבל ישנו גם בירושלמי ובבבלי הנ"ל, אלא שכבר היו ר' יוחנן בן זכאי ור' אלעזר יושבים על האבן באותו זמן, עיי"ש.

8. על גבי האבן תחת הזית כ"ה בכ"ע, בכ"ל ובבבלי הנ"ל. וכד: תחת הזית, ובכ"ו בסעות: תחת האבן, ושמא צ"ל שם: תחת האילן, וכן בירושלמי (בכ"ל): תחת האילן (ונמחקה הה"א ע"י נקודות) אחד. ובירושלמי ובבבלי מסופר שם שירדה אש מן השמים אחרי שישבו על האבן, עיין מ"ש לעיל ד"ה פתח.

9-10. ברוך ה' אלהי ישראל אשר נתן בן לאברהם אבינו שיודע וכו'. וכ"ה בבבלי הנ"ל. ובירושלמי הנ"ל: ברוך ה' אלקי אברהם יצחק ויעקב שנתן לאברהם אבינו בן חכם שיודע וכו'. ובמכילתא דרשב"י הנ"ל: ואמר לו (ר') אלעזר בן ערך, אשרי יולדתך (עיין אבות פ"ב מ"ח), אשריך אברהם אבינו שזה יצא מחציך. הוא היה אומר אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים, ור' אלעזר בן ערך בכף שנייה מכריע הוא את כולם (עיין משנת אבות הנ"ל). ומדברי המכילתא משמע קצת ששיבח אותו משום שידע לדרוש במעשה מרכבה. ואשר לנוסח הברכה בירושלמי, עיין עזרא ז', כ"ז.

10. שיודע להבין ולדרוש בכבוד אביו שבשמים. וכע"ז גם בירושלמי הנ"ל. ובבבלי הנ"ל: שיודע להבין ולחקור ולדרוש במעשה מרכבה. והיא היא. וכן לעיל בירושלמי במעשה שלנו: אינו בדין שאהא שומע כבוד קוני ואני רכוב וכו'. ובבבלי שם: אפשר אתה דורש במעשה מרכבה וכו' ואני ארכב וכו'. וכן לעיל בירושלמי: ולא במרכבה ביחיד וכו' שיהא אדם יודע לחוס על כבוד קונו. ובמשנתנו פ"ב סמ"א: וכל שלא חס על כבוד קונו וכו'. ועיין מ"ש גרשם שלום בספרו הנ"ל (לעיל, הערה 3), עמ' 358, הערה 16.

10-11. יש נאה דורש ואין נאה מקיים וכו'. ירושלמי ובבבלי כאן הנ"ל. ועיין להלן יבמות ספ"ח, בבלי שם ס"ג ב', ב"ר פל"ד, י"ד, הוצ' תיאודור, עמ' 327. 11-12. לעזר בן ערך נאה דורש ונאה מקיים. כנראה שנאה מקיים הוא הוא הגורם המכריע שלא יכשל במעשה מרכבה. ולהלן נראה מה שעלתה לו לבן עזי, ואמרו עליו שלא היה נאה מקיים (להלן יבמות הנ"ל), אעפ"י שמן הדין היה עושה כהלכה. ובאבות דרין רפליט: בעונו אין ספק (כלומר, שפק, סיפק, יכולת) לאדם לידע מה דמות למעלה, ואלמלא כן היו מוסרין לו מפתחות ויודע במה נבראו שמים וארץ. ובילקוט אבות כת"י (לפי הוספות שכטר, ע"ה ע"א) מוסיף: ויודע דעת עליון, אם הולך בנתיב יושר אשריו וטוב לו. ונראה שכונת הברייתא שפעמים אין ספק בידי אדם לדעת מה למעלה וכו', משום שלא סיפקו בידו שמעשיו יהיו מכוונים לדרשותיו וחכמתו, אחרת היו מוסרין לו מפתחות הפנימיות (עיין בבלי שבת ל"א רע"ב), והיה יודע במה נבראו שמים וארץ. וכן קראו לסוד העיבור והתקופות (עיין ירושלמי ר"ה פ"א ה"ג, ג"ז ע"ב, פסיקתא דר"כ, ג"ג ע"ב, פסיקתא רבתי, ע"ז ע"א) מפתחות, טבעת, שומירה (עיין מ"ש פירליס בסה"י לכבוד שווארץ, עמ' 309). אבל עיין מ"ש לעיל מגילה פ"ג, שר' 121-122.

ור' עקיבא שעלה בשלום וירד בשלום (להלן, שר' 21) אמר על עצמו (שה"ש רבה פ"א ד'): לא מפני שגדול אני מחברי, אלא כך שני חכמים במשנה: מעשיך יקרבוך

1. ועיין גם בור"ח פט"ז, ד', הוצ' ר"מ מרגליות, עמ' שצ"ד, ובמקבילות, עיין בהערות שם.
2. מלה זו חסרה בפסקא שבפנין האמותה למרטיני, עמ' 320, וכנראה שהוסיפה על פי משנה עדיית ספ"ה.

ומעשיך ירחקוך. והכוונה שסייעו לו מן השמים במעשים שלא יכשל אפילו באונס (עיי' להלן, שר' 16, ד"ה ור' עקיבא) כדי שיחקרב.

13–14. ר' יוסה בן יהודה או' ר' יהושע הרצה לפני רבן יוחנן בן זכאי וכו'. בירושלמי פ"ב ה"א, ע"ז ע"ב: ר' יהודה בר פזי בשם ר' יוסי בי ר' יהודה שלשה הרצו תורתן לפני רבן, ר' יהושע וכו'. ובבבלי י"ד ב': והתניא ר' יוסי בר' יהודה אומר שלשה הרצאות הן, ר' יהושע הרצה דברים לפני וכו'. ועיי' שפירשו למה לא מנו את ר' אלעזר בן ערך. וכאן, וכן להלן, נמנה החוג המיוחד שהתעסק במסתורין.

15. הרצה לפני ר' עקיבא. בירושלמי הנ"ל מסיים: מיכן הילך אין דעתן נקיה.

ארבעה נכנסו לפרדס בן עזיי וכו'. ובבבלי י"ד ב': ת"ר ארבעה נכנסו לפרדס (כג' כ"מ) ואלו הן בן עזאי וכו'. ובכ"ל כאן וכן בירושלמי הנ"ל חסרים השמות ברישא. ובה"ש רבה פ"א, ד': תמן תנינן ארבעה נכנסו לפרדס בן עזאי וכו', והכוונה לתוספתא כאן. ועיי' ברש"י במקומו ובתוספות שם ד"ה נכנסו, ובא"ה"ג, עמ' 13, ועמ' 61.

16. אחר. וכ"ה בכל הנוסחאות ובירושלמי ובבבלי הנ"ל. אבל הגאונים גרסו: אחר, עיי' א"ה"ג, עמ' 13, הערה י"ג, ועמ' 30 הערה ג'. וכבר העירותי שם (עיי' הערה י"ג) על ס' המפתח לברכות ג"ה א' (כ"ו ע"א): נקרא אלישע אחר, מפני שחזר לאחוריו. וכן בספרו חיבור יפה מן הישועה, מהדורת הירשברג, עמ' ט': ואולם נקרא אחר, כלומר [נסוג] אחר, לאחר שיצא מן הדת. ועיי' גם בקטעים מס' המפתח שפרסם ר"ש אברמסקין בתרביץ כ"ו, עמ' 61, ובהערה 1 שם. ועיי' בבלי ט"ו א' דק"ס שם, עמ' 54, הערה ה' והערה ז', ומ"ש בקונטרסים של ר"ח ילק, ש"א, עמ' 48, ובהערת העורך שם. ובמדרש שה"ש רבה הנ"ל: אלישע בן אבריה.

ור' עקיבא. בבבלי הנ"ל מוסיף: אמר להם ר"ע כשאתם מגיעין אצל אבני שיש טהור אל תאמרו מים מים, משום שנאמר דובר שקרים לא יכון לנגד עיני. ועיי' שם בר"ה ובא"ה"ג, עמ' 61. ועיי' מ"ש שלום בספרו הנ"ל (לעיל, הערה 3), עמ' 361, הערות 47–48. ועל זהר אבני שיש אפילו בעולם הזה, עיי' מ"ש בהערתי אצל לרן א"ה"ג קידושין, עמ' 89, הערה ב', בשם מקור חיים לר"ש צרצה סוף שלח, ק' סע"א. ועיי' גם במדרש תלפיות ערך אברהם, ה' ע"א. וכנראה שאף הדברים שם נובעים ממקור המקובלים.

16–17. וקיצץ בנטיעות. עיי' דב"ר פ"ז, ד'.

17. ואחד עלה בשלום וירד בשלום. וכ"ה בד ובכ"ל, ובכ"ע יש כאן השמטה. ובירושלמי הנ"ל: אחד נכנס בשלום ויצא בשלום. ועיי' מ"ש ע"ז להלן, שר' 21, ד"ה ר' עקיבא.

בן עזיי הציץ ומת וכו'. וכ"ה בד, בכ"ע ובבבלי י"ד ב'. אבל בכ"ל: בן זומא הציץ ומת וכו', בן עזאי הציץ ונפגע. וכן בירושלמי ושהש"ר הנ"ל: בן עזאי הציץ ונפגע וכו' בן זומא הציץ ומת. וכן משמע קצת להלן, שר' 33: לא היו ימים מועטים עד שנסתלק בן זומא. ועיי' מ"ש שם, ד"ה כבר. ולפי מסורת הבבלי התוספתא (כשלש הנוסחאות) בן זומא הוא שהציץ ונפגע. ופירשו ר"ח ורש"י: ונפגע. גטרפה דעתו. ובבבלי י"ד ב' הפסיקו בין הברייתות כאן, ואמרו שאלו את בן זומא מהו לסרוסי כלבא

וכר, בתולה שעיברה מהוי וכר, עיי"ש בדק"ט כמה נוסחאות שונות בסוגיין. ומשמע קצת שבחנו אותו עד כמה נפגעה דעתו. וברש"י שבצ"ע יעקב: שאלו את בן זומא בשמים. וכנראה שהיה קשה לו לרש"י כיצד יזכיר בן זומא את שמואל, ולפיכך פירש כן, אבל פשוט הוא שהשאלה והתשובה שם הוא ניסוח הבבלי כתוספת באור משלהם.

ובאיכה רבה פ"ב, ב', הוצ' בוכר, עמ' 100, ובמדרש תהלים פ"ט ס"י י"ג, עמ' 89, מנו את שמעון בן עזי בין עשרה הרוגי מלכות, והוא נראה מתנגד לברייתא שלנו. ובמדרש שה"ש, הוצ' גרינהוט, ה' סע"א: הששי בן עזאי. אמרו עליו על בן עזאי שנשא בתו של ר"ע (עין בבלי כתובות ס"ג א', וכתוספות יבמות ס"ג ב' ד"ה שיתקיים) וכשראה את המים בידה התחיל יושב ודורש על מי מדד בשעלו מים (ישעי' מ', י"ב) מן הערב עד הבין (צ"ל: הנץ). והיא עומדת על ראשו, בסוף תלה עיניו והסתכל בה, אמר לה עד עכשיו את עומדת כאן? אמרה לו הן. אמר לה לכי לבית אביך שאי אפשר (אולי צ"ל: אפשר) לי באשה. אמרה לו אדוני אוכה להיות משמשת אותך. ותפשו אותו בביה"מ והרגוהו. והיא אגדה מאוחרת מאד, ורצו לתרץ שהוא נתפס ונהרג אחרי שדרש כל הלילה בפסוק "מי מדד בשעלו מים". וכל נוסח האגדה נראה שנוצר ע"פ הסיפור בבנו של ר' עקיבא במדרש תהלים פנ"ט, ג', עמ' 302.

19–20. אלישע הציץ וקיץ בנסיעות. וכ"ה ("אלישע") גם בד ובכ"ל. ובכ"ע: אחר הציץ וכר, וכ"ה בירושלמי הג"ל ובבבלי י"ד ב', י' ס"ו א'. אבל גם בשהשיר הג"ל: אלישע בן אבויה קצץ וכר. ועין בבלי ס"ו סע"ב. ובירושלמי הג"ל: אחר הציץ וכר, מנו אחר, אלישע בן אבויה שהיה הורג רבי תורה וכר. ובשה"ש רבה הג"ל: כיצד קצץ בנסיעות, בשעה שהיה נכנס לבתי כנסיות ומדרשות ורואה תינוקות שמצליחין בתורה הזה אמר עליהן מילא ומסתתמין.

21. ר' עקיבה עלה בשלום וירד בשלום. וכ"ה בד ובכ"ל. וכן (עלה וכר) לעיל, שר' 17, ד"ה ואחד. וכן מעתיק בס' אוצר הכבוד לר"ט אבולעפאי בשם הבבלי (ובשם ג"א: נכנס בשלום). ובכ"ע: נכנס בשלום ויצא בשלום. וכ"ה במדרש שה"ש פ"א, ד', הג"ל. ובבבלי חסרה כאן כל הפיסקא בד' ישנים ובכ"י (עין דק"ט), וכן חסרה פיסקא זו בירושלמי הג"ל, אבל לעיל שם: אחד נכנס בשלום ויצא בשלום. ובפגיון האמונה למרטיני, עמ' 320, מעתיק בשם מדרש שה"ש: ר' עקיבא עלה בשלום וירד בשלום, ואף מתרגומו שם ברור שכן גרס במדרש. והואיל וכבר ראינו לעיל שמסדר המדרש שאב מן התוספתא, הרי הנוסחא הג"ל, מקיימת את גירסת כ"ו, ד ובכ"ל.

21–22. עליו הכתו' או' משכני אחרין נרוצה וגר. הכוונה לסוף הפסוק: הביאני המלך חדריו, כלומר, לחדרי מרכבה, עין מ"ש שלום בספרו הג"ל (לעיל, הערה 3), עמ' 359, הערה 20. ועין סיום הדברים בשה"ש רבה הג"ל, והעתקנו אותם לעיל, שר' 11–12, ד"ה ור' עקיבא.

22. משל למה הדבר דומה וכר. בכ"ע הסדר הפוך, כלומר היו שלנו לפני ה"ה, אבל בד ובכ"ל הסדר הוא כלפנינו.

22–23. לפרדס של מלך ועלייה בנויה על גביו וכר. כנראה שהכוונה

י' כ"ה גירסא בכ"י ב' ובראשונים, ואף בכ"מ חסר, לכהן גדול.

י' ב"ר שם: אור קצץ בנטיעות, כיון שכיו המקום ההוא פרדס א' (=אמרו) קצץ בנטיעות, כלומר, דיבר כלפי מעלה.

לעלייה הבנויה על גבי הפרדס, כדי לשמור עליו. ובירושלמי פ"ב היא (קרוב לסופה), ע"ז סע"ג: לפרדיסו של מלך ועלייה בנויה על גביו, עליו להציץ, אבל לא ליגע. ועיין מ"ש להלן.

23–24. מה עליו על אדם להציץ ובלבד שלא יזין את עיניו ממנו. עיין בגירסת הירושלמי שהעתיקו לעיל בסמוך. ובכ"ז, כ"ע וכ"ל הנרין הזקופה (של "זיץ") נראית לכאורה כמו זיץ, אבל כשמסתכלים היטיב נראה שאינה זיץ, אלא נרין סופית קצרה. וכבר העיד לנו הרא"ש בשו"ת כלל מ"ה סי' ב': "יש מקומות שכותבין נון זקופה קטנה ונקראת זיץ". ועיין מ"ש בתס"ד ח"ג, סוף עמ' 18, שם, עמ' 57, ועוד בכ"מ. וכד: שלא יזוז וכו', וכנראה שהיא טעות הקורא שקרא בכ"י: יזוז, במקום יזון. וכן תיקן בח"ד מדעתו. ובתוספתא אהלות פ"ד ה"ד: העושה (כלומר, חלוק) לצותי ולשמירה ולזון את עיניו וכו'. ועיין רשב"ם ב"ב ג"ח ב' ד"ה חלוק המצרית. ואף כאן פירושו שעליו להציץ, כאדם המציץ לשמירה, אבל לא יזין את עיניו ממנו. וכן אמרו במשנת מדות פ"ד סמ"ה: כדי שלא יזונו עיניהם מבית קדשי הקדשים. ופירש"י בפסחים כ"ו א' שלא ישביעו את עיניהם ויהנו. ובז"ר פ"ב, ה', הוצ' ר"מ מרגליות, עמ' תס"ו: שזנו עיניהם מן השכינה, כאדם שהוא מביט בחבירו מתוך מאכל ומתוך משקה וכו', והגיסו את לבן חנו עיניהם מן השכינה וכו', משה לא זן עיניו מן השכינה וכו'.

ובאבות דר"ן גר"ב פל"ג, עמ' 72: הוא (כלומר, בן זומא)¹⁰ היה אומר אל תציץ לכרמו של אדם, ואם הצצת אל תרד, ואם ירדת (כצ"ל, עיין בתיקונים של שכטר, עמ' 172) אל תביט, ואם הבטת אל תיגעני ואם הגעת אל תאכל, ואם אכל הרי אדם נמצא טורף גפשו מחיי העולם הזה ומחיי העולם הבא. והדברים סתומים, ומה איסור יש כאן להציץ ולהביט? ומהו מגזים כאן בסופו יותר משאר גזל? ובספר אליהו רבה (שציץ לו שכטר) פ"ח, עמ' 43: כי כרם ה' צבאות בית ישראל (ישעי ה', ז') ר' אליעזר הגדול אומר כרמו של הקב"ה בית ישראל, אל תציץ בו, ואם הצצת בו אל תרד לתוכו, ואם ירדת לתוכו אל תהנה ממנו, ואם נהנית ממנו אל תאכל מפירותיו. ואם הצצת וירדת ונהניתה ואכלתה מפירותיו, סופו של אותו האיש להטרד (כ"ה בילקוט) מן העולם. ובילקוט וארא רמז קפ"ב: כרמו של ה"ה אל תציץ בו וכו', וחסר שם "בית ישראל". ושם יש לנו מטבע קבוע ממשל עתיק.

24–25. ועוד משלו משל למה הדבר דומה לאיסתרטא העוברת בין שני דרכים וכו'. בירושלמי פ"ב היא, ע"ז ע"א: התורה הזו דומה לשני שבילים וכו'.

25–26. נכוה באור, הטה לכן נכוה בשלג וכו'. בירושלמי הנ"ל: היטה כזה מת באור, היטה כזו מת בשלג.

26. מה עליו על אדם, להלך באמצע, ובלבד שלא יהא נוטה וכו'. וכ"ה בד ובכ"ל, אלא שבכ"ל הושלמה המלה "מה" בין השורות. ובכ"ע: מעלין על אדם וכו'. ובירושלמי הנ"ל: מה יעשה, יהלך באמצע. ושם הוא "נתיב יושר"

⁹ כ"ה בד. ובכ"ז: לצות, עיין מ"ש בתס"ד ח"ג, עמ' 137.

¹⁰ ואף הוא היה בין אלה שבכנסו לפרדס, עיין לעיל ש' 15.

¹¹ עיין בירושלמי שהעתיקו לעיל בפנים, ש' 22–23.

¹² מק ראייה לא מבר במקורות א", אלא שהקפידו שלא יציצו לחצר, למקום שהיו מכבסים ועושים צרכים פרטיים. ועיין ירושלמי יבמות פ"ב סה"ג, יד ע"ב, וברמב"ן ב"ב נח א'.

שהבאנו לעיל, שר' 11–12, דיה לעזר, בשם ילקוט כ"י. וכבר אמר הפתגם העתיק שהממוצע הוא הטוב מכולם (*ἡ μέσος ἀρίστη*).¹³

27–28. מעשה בר' יהושע שהיה מהלך באסתרטא והיה בן זומא בא כנגדו, הגיע אצלו ולא נתן לו שלום וכו'. וכע"ז בירושלמי פ"ב ה"א, ע"ז סע"א. ובבבלי ט"ו א': ת"ר מעשה בר' יהושע בן חנניה שהיה עומד על גב מעלה בהר הבית, וראהו בן זומא ולא עמד מלפניו. ונראה שהכוונה שכן זומא היה בא הולך ולא עמד מהליכתו, כדי להשתחוות, שזו היתה שאילת שלום שלהם, ע"ן מ"ש ע"ז לעיל מגילה פ"ג, שר' 85–86, סדיה שאמרה. ובב"ר פ"ב, ד', הוצ' תיאודור, עמ' 17: כבר היה שמעון בן זומא עומד ותוהא (כלומר, משתומם, כשהוא גבוך), עבר ר' יהושע שאל בשלומו פעם ופעמיים ולא השיבו, בשלישית השיבו בבהילות. ובירושלמי הנ"ל: ובן זומא בא כנגדו, שאל בשלומו ולא השיבו. וכנראה שר' יהושע שאל בשלום בן זומא, אחרי שראה שכן זומא לא הקדים לשאול בשלומו.

28. אמ' לו מאין לאין בן זומא. וכ"ה בד בבבלי הנ"ל בכ"י ובראשונים, ע"ן דק"ס. ובכ"ע: מאין ולאין. וכ"ה בבבלי בהוצאות שלנו. וכן בירושלמי הנ"ל: מאין ולאין. וכנראה ששאלה זו היתה רגילה בפי בני אדם כשראו אדם שנהג כמתמיה.¹⁴ אבל בב"ר פ"ב, עמ' 17: אמר לו מה זו בן זומא, מאין הרגלים, אמר לו, לא מאין ר',¹⁵ אמר לו מעיד אני עלי שמים וארץ שאיני זו מכאן עד שתדיעני מאין הרגלים. תשובת בן זומא היא עמומה וסתומה, ותגובת ר' יהושע אינה מובנת כל צורכה. כדי להבין את הדברים עלינו להקדים ברורי דברים על שאלה ידועה של המינים באותו זמן ותגובת חז"ל עליה. אחת מן התשובות היסודיות על הידועים (הגנוסטיים) למהות האדם היתה: „בעל הידיעה (gnosis) יודע מאין הוא בא ולאן הוא הולך”.¹⁶ הוא גם כן יודע „מי הוא”.¹⁷ וכן נמצא בספר הגנוסטי אונגליק לפי תומס ג'יה:¹⁸ „אם ישאלך אדם לומר: מאין אתה בא? אמור לו אני בא מן האור, ממקום שהאור נוצר”. המינים הללו שחרפו וגדפו את אלקי ישראל טענו שהדימאורגוס הוא שיצר את האדם, אבל נשמתו חוצבה מאל עליון. ובן אדם צריך תמיד לזכור את מקורו העיקרי: הוא בא מן האור הולך למקום האור.

עצם השאלה „מאין באת ולאין אתה הולך” אין בה שום פסול. והשיב עליה עקביא בן מהלאל במשנת אבות רפ"ג: הסתכל בשלשה דברים ואין אתה בא לידי עבירה, דע מאין באת ולאן אתה הולך ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון. מאין באת מטפה סרוחה, ולאן אתה הולך למקום עפר רמה ותולעה וכו'. ברור שתשובה זו מלמדת את האדם ענה ויראת שמים. תשובת הגנוסטיים כשהיא לעצמה (בלי הרמז לחירוף וגידוף

¹³ ע"ן במלנו של לידל וסקוטט ערך *μέσος* II. 2.

¹⁴ ע"ן בגילויי השם לר"י עגיל ט"ז א' שהעיד: כלשון זה בירושלמי סנהדרין פרק חלק ה"ב: מאין ולאין פתחם, ועוד שם מאין ולאין גיחוי. והמאמרים מרוחקים אחד מן השני, והראשון הוא, כ"ח סע"ד (וע"ן גם ספרי בלק פ"י קל"א, עמ' 172), והשני הוא, כ"ט ע"ב.

¹⁵ בדפוסים בטעות: מעין הייתי. אבל בכל כתה"י הגידסא היא: לא מאין (מאין) ר'. וכ"ה בקטע מן הניחה שפרסמו Lewis and Gibson בספר *Palestinian Syriac Texts* לונדון 1900) טבלא II: לא מאין רבי. לפי השערת המרל שם בהקדמה עמ' XII, הכת"י הוא מן המאה העשירית או המאה האחת עשרה. כת"י זה נעלם מעיני תיאודור.

¹⁶ *Evangelium Veritatis*, 22, ש' 18 ואילך. ראה הערת המרל שם, עמ' 84.

¹⁷ Irenaeus בספרו *adv. haer.* ס"א, כ"א, ה'. וע"ן להלן סוף הערה 19.

¹⁸ J. Doresse בספרו *The Secret Books of Egyptian Gnostics*, עמ' 368.

שלחם) אף בה אין שום פסול. וכן פירשו הקדמונים (לפי מנחה חדשה על אבות, כ"ח ע"א): ירש לפרש שקאי על הנפש והגוף. ולכך אמר מאין באתה, חצובה מתחת כסא הכבוד ולאן אתה הולך וכו' והנשמה והרוח הולך אל האלקים אשר נלקחה משם וכו'. המפרשים הללו, כמובן, לא ידעו כלום מדברי המינים.¹⁹

ברם שנינו במס' דרך ארץ רבה פ"ג: "בן עזאי אומר וכו' מאין בא ממקום חושך, ולאן הוא הולך למקום חושך ואפילה, מאין בא ממקום טומאה, ולאן הוא הולך לטמא אחרים, מאין בא מליחה סרוחה וכו'. מסתבר מאד שהרחבת הדברים של בן עזאי לא באה אלא להוציא מדברי המינים, כלומר, לא באת ממקום אור וממקום קדוש, אלא ממקום חושך וממקום טומאה, ואינך חוזר למקום אור ולמקום קדוש, אלא הנך חוזר למקום חושך ואפילה ואתה הולך לטמא אחרים. בן עזאי כבר הכיר את התשובה היסודית של המינים. ועיין היטב בספרי פנחס פ"ה קמ"ג, עמ' 191, ובהערות הרוביץ שם.

לעומת זה אנו מוצאים באבות דרין גריב פל"ב, הוצ' שכטר, ל"ה ע"א: ר' שמעון בן אלעזר אומר מאין הוא בא ממקום אש וחוזר למקום אש. ומאין הוא בא ממקום לחץ וחוזר למקום [לחץ]. ומאין הוא בא ממקום שאין בריה יכולה לראות, מאין הוא בא ממקום טומאה וחוזר ומטמא אחרים. התשובה הראשונה של ר"א בר' שמעון היא מלה במלה כתשובת המינים שהבאנו לעיל ד"ה אבל. ואעפ"י שהתשובות הבאות סותרות את הראשונה, אפשר שיש כאן חסרון בנוסח, והתשובות הבאות אינן מדברי ר"ש בן אלעזר, או שיש לפנינו מסורת עתיקה שדברה על הנשמה, ומשרבו המינים השמיטו אח"כ תשובה זו במקורות האחרים. על כל פנים ברור שתשובת היודעים היתה מנסרת באור באותה תקופה, ועליה הוא שהגיב בן עזאי בתוקף וברוגזה. וכע"ז במשנת אבות ספ"ד: לידע, להודיע ולהודע שהוא אל, הוא היוצר, הוא הבורא וכו'. וכבר ראה ר"נ קרוכמל (מורה נבוכי הזמן שט"ו, הוצ' ראבידוביץ, עמ' רס"ז, בהערה) שיש כאן תגובה נגד היודעים, ור"א הקפר מכריז שעיקר הידיעה היא שהוא אחד והכל על ידו, ואלקינו שבשמים הוא גם היוצר וכו'.

עכשיו נבין את תשובת בן זומא במדרש שלנו. ר' יהושע שאל אותו לפי תומו: מאין הרגלים, או: מאין ולאן,²⁰ ועל זה ענה לו בן זומא: לא מאין, רבי, כלומר, הנני "לא" שבא מאין.²¹ התשובה היא כשרה בהחלט, ובפרט בשעה שאדם עוסק במעשה בראשית,²²

¹⁹ ופירש בן לפי תומם, וכל אחד ואחד פירש את הדברים לפי שיטתו. ור"א קמניקא (בספרו מחקרים במקרא ובתלמוד וכו', הוצ' דביר, תל"אביב חש"א, עמ' 60) העיר על דברי סניקה מכתבים [6]82 שכתב: sciat quo iturus sit, unde ortus. וכו'. [וצריך ש]ידע [והאדם] לאן הוא הולך ומאין הוא בא. הדברים הם כמו במשנת אבות, אבל מסופק אי אכן יש כאן אותו עניין. וכן מצאתי את אפיקטיטוס מדמה (Dissert. III. 12. 15) את העיון בטבע הנפש לשמר לילה השואל: τίς ἐστὶ καὶ πόθεν ἔρχεται, מי אתה ומאין אתה בא?

²⁰ הוצ' היר, עמ' 155 ואילך ובמקבילות שצונו שם.

²¹ עיין בחי' אגדות למדרשא תנייה ט"ז א' שראה בשאלה זו רמז למשנת אבות רפ"ג. ופרופ' גרשום שלום העירני על דברי הרי"א אב"ד שהביא שלום בספרו ראשית הקבלה, עמ' 69, הע' 2. אבל כבר הראינו לעיל, הע' 14, שיש כאן שאלה רגילה במקרים דומים. ולפי לשון המדרש כאן הרי בוודאי שאין להכניס לתוך שאלת ר' יהושע כוונת מיוחדת.

²² עיין על "לא" ואיך בדברים רבה הוצ' ליברמן, עמ' 119, הע' 2.

²³ עיין במס' כלה, הוצ' היר, עמ' 302, שהביאו שם משל בשם ר' אלעזר בר' שמעון, וסיימו: ולא על הברית בלבד אמרו, אלא אף על קטו הוא מתנאה וכו', ובירושלמי כאן פ"א ד"א, ע"ז ע"ז, כ"ד פ"א, ה', עמ' 3, הביאו משל זה על דורש במעשה בראשית. ועיין גם בבלי כאן ט"ז א'. ולעיל שם בירושלמי: בטאה ובח, זה שהוא מתנאה לומר אי דורש במעשה בראשית וכו'.

אלא שמכל מקום יש כאן השתמטות מתשובה ברורה, ומליצה ריטורית.²⁴ ולא עוד אלא שדבריו הוכיחו שהוא טרוד בשאלה שגם המינים היו עסוקים בה בקביעות, אלא שהוא, כמובן, הגיב עליה כחבירו בן עזאי שהבאנו לעיל ד"ה ברם. ר' יהושע דרש ממנו תשובה ברורה, והוא השיב מה שהשיב, עיין להלן.

29. צופה הייתי במעשה בראשית וכו'. וכ"ה בבבלי ט"ו א' בנוסח אגדות התלמוד. ובירושלמי ובבב"ר הנ"ל: מסתכל הייתי במעשה בראשית וכו'.

29–30. ואין בין מים העליונים למים התחתונים אפילו טפח. כ"ה (אפילו טפח) בד, כ"ע וכ"ל, וכן מפורש להלן אף בכ"ו. ובכ"ו כאן בטעות: אלא טפח. ובירושלמי הנ"ל: אלא כמלוא פותח טפח. אבל בכ"ל שם: אלא אחד פותח טפח, ונמחקה המלה „אחד“, ובכ"ו אחר הושלם בין השורות: כמלא. וקרוך לוודאי שבכ"ל צ"ל: אלא א' (=אפילו) פותח טפח. ובבב"ר הנ"ל: כב' וג' אצבעות, ועיי"ש בשנ"ר, ולהלן שם, עמ' 29, ובבבלי הנ"ל: ואין בין זה לזה אלא שלש אצבעות.

31. נוגע ואינו נוגע וכו'. בבב"ר הנ"ל, עמ' 17: ורח אלקים מנשבת אין

כתיב כאן, אלא מרחפת, כעוף שפורה בכנפיו, וכנפיו נוגעות ואין נוגעות. מתוך הענין מוכח שכן זומא דבר על הרח שבין המים העליונים לתחתונים²⁵ שהיא מרחפת בין הריח הקטן שביניהם. המדרש סתם ולא באר מהו החשד שתשובה זו עוררה בר' יהושע. ועיין בהערות תיאודור במקומו, עמ' 18, הע' 2. עכשיו אנו יודעים שגם הגונסטיים התעסקו בשאלה זו,²⁶ והיא היא שעוררה את חשדותיו של ר' יהושע. והארכתני בכל הענין במאמרי בכרך א' של *Biblical and other Studies* שמתפרסם ע"י Philip W. Lown Institute וכו'. ועיין מ"ש לעיל, שר' 17, ד"ה ובאיכה.

33. כבר בן זומא מבחון, לא היו ימים מועטים עד שנסתלק בן זומא. וכ"ה (כבר) גם בבבלי הנ"ל בכ"ו ובראשונים. ובפירוש אוצר הכבוד לר"ט אבולעפיה מביא את נוסחת הוצאות שלנו: עדיין בן זומא מבחון, ומוסיף: או, כבר הר' מבחון. ובקטעים מן התלמוד שנדפסו עם פירוש אוצר הכבוד בנאווי דואהר, ל"ב ע"א: עדיין בן זומא מבחון. ובגרסאות מדויקות ראיתי כבר בן זומא מבחון הוא הנכון. והסיים: ולא היו ימים מועטים וכו', חסר בבבלי. ובירושלמי הנ"ל: הרי בן זומא מבחון, ולא היו ימים קלים עד שנפטר בן זומא. ובבב"ר הנ"ל, עמ' 18: נהפך ר' יהושע ואמר לתלמידים הלך לו בן זומא, ולא שהו ימים קלים וכן זומא בעולם.²⁷ ובכ"ו אוקספורד: אינו בעולם. ועיין בהגהות הרד"ל במקומו. וכבר הראיתי בגנזי קדם של לרין ח"ה, עמ' 178 ואילך, שבמקורות א"י שימש הדיבור „אינו בעולם“ לשתי משמעויות, מת, או נטרפה דעתו, ומכאן שתי המסורות ביחס לבן זומא, עיין מ"ש לעיל, שר' 17, ד"ה בן עזי. ולפי מסורת התוספתא והבבלי לעיל, צריך לפרש שנפגע, ואחרי ימים מועטים נסתלק מן העולם.

²⁴ οὐδὲν γίγνεται ἐκ τοῦ μὴ οὐτος (מכתב אפיקורוס להירודוט 38), או: gigni de nihilo.

²⁵ עיין בפירושו של C. Bailey לספרו של Lucretius ח"ב (אוקספורד 1947), עמ' 624 ואילך, ועמ' 636. מאמר זה היה ידוע יפה לחכמי חז"ל, ואף חז"ל היו יכולים להשתמש בו כמליצה בעלמא, לפי דרכם ופירושם. ועיין מ"ש ולפסון בצופה האנגלי חל"ז (1946), עמ' 379 ואילך, שם עמ' 388 ואילך.

²⁶ כפירוש יפה תאר במקומו. ועיין להלן במקרא (בראשית א', ו'-ו'), ברשי שם ובבב"ר שם,

סוף עמ' 26, ועמ' 29.

²⁷ Doresse בספרו הגל ולעיל הע' 18, עמ' 150.

²⁸ וכ"ה בקטע מן הענין שהזכרנו לעיל, הע' 15.

33–34. כל המסתכל בארבעה דברים ראיתי לו כאילו לא בא לעולם. וכן בד: רתוי לו וכו', וכ"ה במשנתנו פ"ב מ"א בנוסחאות מסיפוס א"י, ועיין במלא"ש ובדק"ס, עמ' 32, הערה ב' והערה ד', ומ"ש בין השורות בכ"ל של ב"ר שהביא תיאודור בפירוש, עמ' 9. ובכ"ע ובכ"ל: ראוי לו וכו', כגירסת המשנה בהוצאות שלנו. ובילקוט ת"ת כ"י דברים ל"ב, ד' (בשם התוספתא): כל המסתכל בארבעה רתוי לו שלא בא לעולם. ועיין מ"ש לעיל פ"א, הערה 13.

34–35. מה למעלה מה למטה. פסקא ממשנתנו הנ"ל. ובירושלמי פ"ב ה"א, ע"ז ע"ג: יכול לידע מה למעלה מן השמים ומה למטה מן התהום וכו'. וכ"ה בפסיקתא רבתי פכ"א, ק"ט ע"א, ומסיים שם: אין לך לדרוש אלא עולם שאתה עומד בו. ועיין מ"ש להלן.

35. מה לפנים מה לאחור. וכ"ה בד ובמשנתנו הנ"ל. וכ"ה בבבלי מגילה כ"ה רע"ב ותמיד ל"ב א'. ופירש רש"י במשנתנו (י"א ב') ובתוספות מגילה כ"ה ב' (בלשון ראשון) שהכוונה לממדי המקום, כלומר מה למזרח ומה למערב. וכן בתוספות כאן י"א ב' ד"ה יכול: משמע הכא דלפנים ולאחור וכו' מזרח ומערב, והוא הדין צפון ודרום וכו'. והעיר יפה מר שמואל א' ליונסטם: על מכתב מלך אררט למלך אשור: אשר סוקד מה לפנים ומה לאחור, מה לימין ומה לשמאל, מה למעלה ומה למטה וכו'. והחכם הנ"ל מסתייע ממכתב זה לפירוש הנ"ל. ובודאי צדק שלמד משם שהיה קיים מטבע קבוע בנוסח זה, והכל מכוון לממדי המקום. וכן ראיתי בספר הגנוסטי עדות פטר פ"ט: אם לא תעשו ימין שמאל, ושמאל ימין, ומה למעלה למטה, ומה לאחור לפנים וכו', והוא בדיוק כנוסח מכתב המלך הנ"ל (בשינוי סדר), אלא שחכמינו ז"ל הטו אותו גם לממדי הזמן. ובכ"ע ובכ"ל כאן: מה היה ומה עתיד להיות. וכ"ה בהוספה לרש"י למשנתנו י"א ב', בתוספ' ר"ד ט"ז א' (ט"ז ע"א) ד"ה כל, ועיין גם בתוספות י"א ב' סד"ה יכול הנ"ל. וכן בילקוט ת"ת כ"י הנ"ל (לעיל שר 33–34): מה היה ומה יהיה. וכן מוכח מלהלן, שר 40. וכן בשמירר רפ"ג, שם פמ"ה, ה' (בד' קושטא): היה מגלה לו הב"ה מה למעלה ומה למטן ומה היה ומה עתיד להיות. ובהשבעה מאחרת (גרשם שלום במדעי היהדות ח"א, עמ' 124): אני משיב ע"ך, רמרמי, במה שהיה ובמה שהיה שתביט מה לפנים ומה לאחור וכו'. ועיין מ"ש להלן, שר 40, ד"ה מה.

35–36. יכול קודם למעשה בראשית, ת"ל למן היום אשר ברא אלים אדם על הארץ. וכ"ה בד. ובכ"ע: יכול יִשְׁאֵל אָדָם קודם שיברא העולם, תלמ' לומ' כי שאל נא לימים ראשונים (דברים ד', ל"ב). וכ"ה בכ"ל, אלא שחסר שם "ישאל אדם". ואף לפי גירסתנו פירוש, יכול ישאל אדם קודם למעשה בראשית, והיינו קודם שיברא העולם, כדכתיב בראש הפסוק שהביא (כי שאל נא לימים ראשונים). ת"ל למן היום אשר ברא וכו', ולא קודם לכן. וכן בירושלמי הנ"ל: כי שאל נא לימים ראשונים אשר היו לפניך, יכול קודם למעשה בראשית, ת"ל למן היום אשר ברא וכו'. וכ"ה במדרש תנאים, עמ' 110. ובבבלי י"א ב': כי שאל נא וכו', יכול ישאל אדם קודם שנברא העולם, ת"ל למן היום וכו'. והוא "קודם למעשה בראשית" שברישא כאן

ספר היובל ליחזקאל קופמן, עמ' ק"ו.

R. F. Harper, Assyrian and Babylonian letters, No. 1240, ll. 11–13.

εὐὰ καὶ ποιήσῃτε τὰ δεξιὰ ὡς τὰ ἀριστερά, :94 עמ' Lipsius. Martyrium Petri

καὶ τὰ ἀριστερά ὡς τὰ δεξιὰ καὶ τὰ ἀνω ὡς τὰ κάτω, καὶ τὰ ὀπίσω ὡς τὰ ἔμπροσθεν

וועיין ברשי יחזקאל ספ"ב, בתרגום שם ובספרי בהעלתך פי' קצ' ובמקבילות.

ושבירושלמי, הוא „קודם שנברא העולם“ שכבבלי. והכוונה לעולמות שהיו לפני בריאת העולם, לעולמות דלא הוינן בהון, עיין מ"ש לעיל ח"א, עמ' 123, ובהערה 86 שם. 37–38. יכול עד שלא נבראו סדרי תקופות. ת"ל ולמקצה השמים ועד קצה השמים. כלומר, יכול ישאל עד שלא נבראו וכו'. ואע"פ שהכתוב אומר „למן היום אשר ברא אלים אדם על הארץ“, מ"מ יכול לשאול ולחקור אף לפני שנברא האדם, מיום שנבראו סדרי תקופות, אבל לא לפני כן. וסדרי תקופות כאן הוא „מעשה בראשית“ במשמעותו המצומצמת,³⁷ שהרי על השמים, חמה ולבנה מברך ערשה מעשה בראשית,³⁸ ומחמה ולבנה אנו למדים סדרי תקופות, ולפיכך מוכיחים מדברי הכתוב ולמקצה השמים וכו', שאינו חוקר לפני שנבראו השמים, אבל שואל חוקר במה שהיה אחרי שנבראו. ובכ"ע כאן: יכול ישאל קודם למעשה בראשית תלמי לומי למקצה וכו'. וכ"ה בכ"ל, אלא שחסר שם „ישאל“. וכבר הראינו שהן הן סדרי תקופות הוא הוא מעשה בראשית. 37–39. מה ת"ל למן היום אשר ברא אלים אדם על הארץ, מן היום אשר ברא אלים אדם על הארץ אתה דורש. כלומר, מכיון שהוכחנו שאין אתה שואל לפני קצה השמים וכו', ומכאן שאחרי שנבראו השמים והמזלות אתה שואל, ומה ת"ל למן היום אשר ברא אלקים אדם וכו', והרי אף לפני שנברא האדם אתה שואל, אלא מן היום וכו' אדם על הארץ אתה דורש וקולך הולך מסוף העולם ועד סופו, כמפורש בירושלמי, אבל מיום שנבראו השמים והמזלות אין אתה דורש, אלא שואל חוקר גרידא. ועיין בב"ר פ"א, י', עמ' 8 ואילך, ובפסיקתא רבתי הנ"ל. ובבבלי י"א ב' ואילך שיטה אחרת.

40. מה היה ומה עתיד להיות. כלומר „לפנים“ שבמשנתנו פירושו מה שהיה, ו„לאחור“ פירושו מה שעתיד להיות, עיין מ"ש לעיל, שו" 35, ד"ה מה. וכן בב"ר הנ"ל: למן היום שנבראו ימים את דורש, ואין את דורש לפנים מיכן, מקצה השמים ועד קצה השמים אתה חוקר (כלומר, אבל אינו דורש), ואין אתה חוקר לפנים מיכן. וכן במדרש תנאים, עמ' 110: יכול קודם מעשה בראשית וכו', אין אתה חוקר לפנים מיכן. הרי לך מפורש „לפנים“ פירושו „מה שהיה“.

41–40. מימיהן לא נחלקו אלא על הסמיכה. בירושלמי פ"ב רה"ב, ע"ז ע"ד: בראשונה לא היתה מחלוקת בישראל אלא על הסמיכה, ועמדו שמאי והלל ועשו אותן ד'. ובתוספות ט"ז א' סד"ה יוסי העירו על הבבלי בשבת ט"ז א' שמנו שם שלש מחלוקות של משנת עדיות פ"א מ"א–ג', ולא מנו את המחלוקת שלנו משום שנחלקו בה גם אחרים. וכבר העירו כמה מן האחרונים³⁹ שאף בירושלמי פירושו ששמאי והלל הוסיפו עוד שלש מחלוקות, ונמצא שעשו ד' מחלוקות בין כולן. וכן משמע מן הלשון „אותן“, כלומר שכל המחלוקות לא היו אלא ארבע.⁴⁰

ברם בירושלמי לא נזכר שבבוצר לגת נחלקו הלל ושמאי עצמן, עיין במשנת אהלות רפ"ח, כס' משנה אחרונה שם, בבבלי שבת י"ז א' ובירושלמי שם פ"א ה"ד, ג' ע"ג. ועיין רא"ה ביצה כ' סע"א, והעתקנו את דבריו להלן, הערה 42. ומזהות הסמיכה כאן ועניינה נתבארה להלן, שו" 68, ד"ה אי זו היא סמיכה.

³⁷ עיין במשנת ברכות פ"ט מ"ב.

³⁸ עיין לעיל ברכות פ"ז ה"ז, ומ"ש בח"א, סוף עמ' 109.

³⁹ ש"ת חות יאיר סי' קצ"ב, קפ"ד ע"א, בטורי אבן כאן במקומו, ביד רוד כאן, בשיח יצחק ז' ב' (לתוספות ד"ה מביאין), בערוך לר' ובהנחות מהר"א חיות לסנהדרין פ"ח ב'.

⁴⁰ ועיין בהשטמח לחשובה הגל בחות יאיר, רס"ט ע"א.